

Галина Авксентьєва, Надія Павлюк

АРХЕТИП МАТЕРІ В РОМАНАХ І. РОЗДОБУДЬКО, М. ГРИМИЧ ТА Н. ШЕВЧЕНКО

У статті здійснюється аналіз архетипу Матері у творчості сучасних українських письменниць І. Роздобудько, М. Гримич та Н. Шевченко. Увага зосереджена на варіативності та засобах втілення цього архетипу в романах “Шості двері”, “Ти чуєш, Марго?..”, “Містичний вальс”.

Ключові слова: архетип, архетипічний мотив, універсальність, символ, реальність, ірреальність.

The article studies the analysis of the Mother's archetype in the works of modern ukrainian writers I. Rozdobudko, M. Grymich, N. Shevchenko. The attention is concentrated on the variations and means of the realization of this archetype in the novels “The sixth door”, “Do you hear, Margo?..”, “The mystical waltz”.

Key words: archetype, archetype motive, universality, symbol, reality, unreality.

Розвиток української літератури ХХІ ст. відзначається певною суперечливістю світоглядно-філософських ідей, еkleктизмом, переплетінням багатьох традиційних жанрових різновидів, інтертекстуальністю, стиранням меж між реальністю та ілюзією, карнавалізацією, ідеєю маски та грою з архетипом. У цей період відбувається розпад цілісного погляду на світ, руйнування та деякою мірою знецінення усталених естетичних концепцій. Адже сучасний динамічний світ, на жаль, загострив проблему ціннісних основ існування людства. І тому в українській жіночій прозі ХХІ ст. ми все частіше зустрічаємося зі створенням нової світоглядної системи, у якій переплітаються найрізноманітніші погляди на сенс життя.

У творах сучасних письменниць неабияка увага приділяється окресленню архетипної моделі світу. Зацікавлення цією проблемою, в першу чергу, пов'язано із комплексом “нової” жінки ХХІ ст. Однією із найголовніших рис сучасних жіночих образів є їхня змаскулінованість, що зумовлена одержимістю Анімусом (перевага чоловічого в

жінці). Але, не зважаючи на це, в кожній із героїнь природою закладена власне жіноча сутність — почуття материнства, що визначається архетипом Матері.

Проблему архетипів та їх функціонування у психолінгвістиці досліджував швейцарський психолог і психіатр Карл Густав Юнг та його послідовники (К. П. Естес, М. Еліаде та інші). У ряді своїх праць (“Архетип та символ”, “Про архетип колективного несвідомого”) Юнг виокремлює феномен колективного несвідомого людства, який є ідентичним “...у всіх людей і утворює тим самим основу душевного життя кожного, будучи за своєю природою надособистим”, і він втілюється у формі архетипів [10]. Згідно з К.-Г. Юнгом, архетипи є структурно-формуєчими елементами несвідомого, які, втілюючись у міфології, літературі, мистецтві всіх часів і народів, повторюються зі століття у століття. Архетипи — це “...форми й образи, колективні за своєю природою, що зустрічаються практично по всій землі як складові елементи міфів і є в той самий час автохтонними індивідуальними продуктами несвідомого походження” [10]. Реалізацію архетипних образів у художніх текстах розглядали такі вчені: Н. Фрай у статті “Архетипний аналіз: теорія мітів”, В. Даниленко у книзі “Лісоруб у пустелі”, Ю. Доманський у праці “Смислоутворювальна роль архетипічних значень у літературному тексті”. В аналітичній психології К.-Г. Юнга охарактеризовані загальнолюдські архетипи, до яких він відносить архетипи Великої Матері, Вічної Дитини, Старого Мудреця, Діви, Духу тощо та архетипи, які визначають психічну структуру людини, — Персона, Тінь, Аніма, Анімус та Самість. І “кожен архетип несе в собі характерні якості, що підтверджують назви, які ми даємо цьому архетипу” [9].

Найважливішим серед загальнолюдських архетипів є архетип Матері, який “...тісно пов'язаний з визначеністю людської долі; саме тому міфологічні образи долі зазвичай є жіночими, а часто — материнськими” [1]. На думку дослідника, цей архетипний образ є надзвичайно універсальним, тому що вміщує в собі не тільки найголовнішу жінку в житті кожної дитини, але й “...всіх його супутників, партнерів і родичів: хтонічна Мати-Земля, що дала народження світу; небесна Мати, чия всеосяжна місткість утримує і направляє світ; Богині Родючості, які живлять світ і годують всіх людей; Темна (Похмура) Мати-Богиня, яка стискає в своїх обіймах і проковтує, пожирає і

обмежує” [4, 132]. Поширеним визначенням цього поняття є те, що образ жінки-матері часто трансформується в образ рідної землі. Але все-таки мати — це початок життя, берегиня роду.

Архетипні образи, як правило, переходять із психологічної сфери до літературної, що надає їм можливість втілюватися у конкретних образах художніх творів. “У літературі архетипи є своєрідними ядрами сюжетних побудов та образних комплексів” [3, 76]. Ось чому література становить собою безперервний процес переосмислення пробразів, архетипів та символів. Свідченням зацікавленості проблемою функціонування архетипних структур у літературі, зокрема архетипу Матері, є книги К. П. Естес “Та, що біжить з вовками. Архетип жінки в міфах та казках”, С. Біркхойзер-Оері “Мати. Архетипічний образ у чарівній казці” та ряд літературно-критичних статей: “Архетип материнства у творах Марка Вовчка” Л. Богданової, “Семантика архетипу страшної матері в чарівних казках Закарпаття” О. Тиховської, “Образ матері у творчості В. Підпалого” А. Третяченко тощо.

“В образі матері втілюється не тільки психологічна, а й фізична основа людського існування, що включає уявлення про тіло як про посудину, що вміщує душу” [1]. Архетип Матері реалізується не лише в узагальненому позитивному чи негативному образі матері: Діва Марія, Мати, Венера, Мачуха, Відьма, Баба Яга тощо, але й в реальному образі жінки-матері.

Тісно з архетипом матері пов'язаний архетип Дитини. “Вони належать один одному. Їх не можна зрозуміти окремо. Образ дитини, що становить собою цілісність, додає абсолютного нового відтінку образу матері...” [1]. Архетипна Дитина відрізняється від реальних дітей в першу чергу тим, що вона втілює в собі цілісність людства, є своєрідним магнітом, який об'єднує все протилежне. Є декілька аспектів архетипу Дитини, наприклад: Рання Дитина, Сирота, Чародійна, Вічна, Божественна Дитина [10].

Архетип Великої Матері відіграє провідну роль в українській культурі. “Для українців образ Матері триєдиний: любов до рідної неньки, яка переростає у глибоку пошану до Матері Божої, яка завжди була покровителькою українців, та невгасиму палку любов, що втілювалася у вічній боротьбі, до Матері-України, яка потребує захисту” [7, 602]. Але зазвичай через жіночі образи письменники прагнули відтворити образ України: образ жінки-матері є нічим іншим, як обра-

зом рідної землі. З розвитком літератури образ жінки-матері зазнав значної еволюції: від обездоленої селянки, що у всьому підкоряється долі, — до емансипованої інтелігентки, що здатна боротися за рівні з чоловіком права, до “нової” змаскулінізованої жінки постмодерної доби.

Кларіса Естес стверджує, що “...материнська структура душі складається з шарів: архетипічного, особистісного і культурного. Саме їх сукупність визначає адекватність або її відсутність у інтерналізованій материнській структурі” [9]. Але в прагненні до незалежності у всьому сучасна жінка розгубила свою цілісність. Можливо, тому і відбулася переоцінка ролі жінки-матері в ХХІ ст.

Мета дослідження передбачає детальний розгляд архетипу Матері в романах І. Роздобудько “Шості двері”, М. Гримич “Ти чуєш, Марго?..”, Н. Шевченко “Містичний вальс”.

Анна-Марія, героїня роману “Шості двері”, — сильна, успішна жінка, але вона не реалізувала себе в ролі матері, не пізнала материнського щастя. “Щоб зрозуміти природу материнського архетипу, потрібно задуматися про суть материнського початку. У самому широкому сенсі він символізує життєвий досвід кожної живої істоти. Жодне з них не було створено з порожнечі; у кожного є мати” [1]. А що ми можемо сказати про матір Анни-Марії? Вона покинула її, виїхавши за кордон. “Мати опинилася в іншому світі, який, мабуть, вибрала сама” [5, 59]. Все, що нагадувало дівчинці про матір — посылки — “от що визначало життя Анни-Марії” [5, 63]. І тому дівчина не знала материнської ласки, любові, піклування. Не відчула вона материнського тепла і тоді, коли за черговими дверима ірреального світу потрапила у Париж, у квартиру матері. Не було між ними довіри, взаєморозуміння, вони були ніби чужі. “Розмова не клеїлася, день тягнувся неймовірно повільно, й Анні-Марії здавалося, що він не скінчиться вже ніколи” [5, 112].

Була в житті дівчини ще одна жінка “...з волоссям кольору підпаленого паперу...” [5, 65], яка хоч і не претендувала бути її матір'ю, але й не стала її подругою. Вона була лише дружиною для батька та мачухою для неї. Ця жінка зовсім не дбала про дівчину, не змогла знайти з нею спільну мову, не переймалася не те що її проблемами, але й проблемами свого рідного сина. І коли Анна-Марія прийняла важливе для себе рішення — назавжди покинути рідне місто і поїхати до

Кієва — "...мачуха дала їй величезну суму — аж 200 карбованців, за умови, що це буде перший і останній внесок на облаштування життя пасербиці у столиці. "Далі — думай сама..." — сказала вона на прощання" [5, 119]. С. Біркхойзер-Оері у книзі "Мати. Архетипічний образ у чарівній казці" стверджує, що жадлива матір — це "образ злої мачухи, яка втілює деструктивну сторону материнського початку. Темне прагнення до знищення — така ж частина архетипу матері, як і його світла сторона, пов'язана із зародженням нового життя" [1]. У глибині душі дружина батька хотіла позбавитися своєї пасербиці, тому "під тріумфальним поглядом мачухи Анна-Марія складає металева розкладачку..." [5, 117]. Як бачимо, дівчина не пізнала материнське тепло і турботу, а це, в свою чергу, призвело до негараздів в її особистому житті. Напередодні весілля, Анна-Марія знову опиняється у віртуальній реальності, за наступними Дверима. Вона ніби бачить майбутнє, бачить, що чотири роки як одружена, але самотня. Так і насправді було: чоловік не розуміє її, довгоочікуваного щастя немає.

Героїня іншого роману М. Гримич "Ти чуєш, Марго?..", Маргарита, реалізувала себе як матір, народивши трьох синів. Але від постійних сімейних проблем, нічим не прикрашеної буденності, роботи Марго впадає в депресію. Із відчаєм вона весь час повторює: "Господи! Як мені все це набридло! Я — нещасна жінка! Я — мати-героїня! ...ці діти сидять на голові! Не дають жити! Господи! За що мені такі торттури?" [2, 3]. Жінка не задоволена своєю зовнішністю, в неї немає часу приділити собі хоч хвилинку, і винить у цьому знову ж дітей: "Якби я тобі не народила і не вигодувала оцим місцем трьох дітей, то була б струнка, як билиночка. А ці діти... Господи, хіба це діти? Це ж п'явки! Вони п'ють мою кров, п'ють, п'ють..." [2, 4]. Але, звичайно, вона понад усе на світі любить своїх синів, турбується, постійно думає про них: "мої мужчинки, — думала вона. — Мої дітки..." [2, 14]. У такі моменти материнське серце переповнювали теплі почуття. І коли в ірреальному житті жінка завагітніла від коханого чоловіка Андибера, то вона не мислила себе від щастя. "Нею заволодів цілий згусток почуттів, які не можна розкласти на поняття "щастя", "страх", "спокій", "тривога" [2, 60]. "Новина "Я вагітна!" блискавкою облетіла кожную клітину тіла і мозку. І Марго вмить стала зовсім іншою. Вона зачаровано роздивлялася свій живіт і лагідно погладжувала його рукою. Це може зрозуміти тільки жінка. Світ перевертається" [2, 61]. Її не дивує, що все це з нею

відбувається в паралельному світі. Материнські почуття охоплюють її, вона відчуває, що ця дитина незвичайна: "Я ношу в собі ще один світ, — спало їй на думку. — Цілий космос" [2, 62]. Архетипний мотив материнства відкривається з невідомого, таємного боку. Жінка насправді подарувала життя донечці, в образі якої реалізується архетип Божественної Дитини. Адже це дитя несе своїм образом гармонію, вічність, єдність, майбутнє, надію на краще. Це дитина, яка з'єднала реальне та віртуальне життя Марго.

З архетипом матері асоціюються такі якості, як материнська турбота, співчуття, мудрість та доброта. У житті Анни-Марії все ще попереду, адже навіть семантика її імені свідчить про те, що їй від природи призначено бути матір'ю. Друга частина її імені — Марія — має корінь "ма", як і ім'я Маргарита, що означає Праматір, богиню смерті та народження. Марія — ім'я, що із прийняттям християнства стало традиційним в українській культурі. Символізації імені сприяють також народні уявлення, пов'язані з Марією як Матір'ю Божою, Богородицею.

Усі літературні героїні, які були названі таким іменем, були матерями, хоча життя їхнє було трагічним. Це і Марія у творчості Т. Шевченка, У. Самчука, М. Хвильового та ін. Маргариту друзі також інколи називають Марією: "То якесь ім'я нефайне — Марго. Зате Марія — люкс. Марія, Маруся..." [2, 125]. Це ім'я є ніби ключем до розуміння глибини архетипу матері. Використання такого поширеного жіночого імені для іменування персонажів цих творів символічне, адже Діва Марія тісно пов'язана з мотивом материнства. У східних слов'ян вона означає "мати", "покровительку", "заступницю".

Героїня роману М. Гримич — щаслива жінка, мати, життя якої сповнене турботою за своїх дітей. У Анни-Марії материнство попереду, вона символізує архетип Великої Матері, заступниці, яка вирішила, побудувавши пансіон, подарувати тепло, турботу тим, хто потребував цього.

Сповнене трагічністю життя Світлани, героїні роману Н. Шевченко "Містичний вальс". Її позбавили материнського щастя рідні батьки. На думку, С. Біркхойзер-Оері "...у материнського початку є дві сторони: одна прагне створити життя і свідомість і використовує для досягнення цієї мети всі доступні засоби, а друга прагне повернутися до несвідомого і небуття: інакше кажучи, вона несе загибель і

руйнування” [1]. І саме матір Світлани зруйнувала щастя своєї єдиної доньки. Образ цієї жінки можна вважати “архетипом Страшної Матері, який об’єктивується в образі відьми, мачухи або ж матері, яка ненавидить свою дитину” [6, 48]. Дійсно, це Страшна Матір, яка вбиває свого рідного внука, намагаючись зашкодити сімейному щастю своєї дитини.

Про цю трагедію Світлана розповідає королю Олесяю, тому що повинна була про це розповісти, тому що камінь спогадів ставав все важчим та важчим. Коханий Сергій, від якого завагітніла Лана, помер, а її батьки “...говорили, вимагали, щоб я позбулася дитини” [8, 226]. Обманом батько-гінеколог поклав її до лікарні, дав їй ліки, спеціально створені для викликання переймів. “...ось лежу я, мов розп’ята, а наступної миті вже стою боса на холодній вогкій підлозі... А мій синочок... мій маленький хлопчик... він був ще живий... намагався вдихнути, потім пискнув і завмер” [8, 226]. Ця хвилина була найважливішою, найтрагічнішою в житті жінки. Пригорнувши до грудей мертву дитину, пішла до кабінету батька, “поклала сина на стіл... Прямо на стільницю, завалену паперами... грамотами” [8, 230]. Це образ трагічної матері, її біль ніколи не вщухне, вона постійно буде пам’ятати про синочка: “найпрекрасніше дитя, яке я будь коли бачила. Моє дитя. І очі... він мав татові очі. Очі Сергійка, які знову закрились назавжди” [8, 226]. Жінка в кожній дитині бачить своє дитя, постійно думає, яким був би її синочок, якби залишився живим. Вона хотіла назвати сина Григорій — бадьорий, несплячий: “Втім, якщо станеться диво і в неї будуть ще діти, первістка вона так і охрестить. Щоб сам не спав і мамі не давав, щоб кожною миттю свого життя, кожним рухом і жестом, стверджував її буття, її існування” [8, 20].

Божественним Дитям у романі Н. Шевченко є син Світлани, який помер, проживши в цьому світі декілька хвилин. Ось уже протягом восьми років він для неї є її ангелом, її болем та мукою. Він більше належить вже небесному світу, але на землі немовля завжди у серці Лани. В романі є ще один архетип Дитини, який втілюється в образі хлопчика Ярослава, сина Ії та Івана. З цією родиною Світлана познайомила в поїзді, коли їхала до Львова. Цей “...маленький гібрид дзиги та блискавки, від присутності якого голови в людей починають боліти автоматично!”, був розумним не на свій вік [8, 21]. Лана відкрила йому свою душу, саме цій дитині вона звірила свій біль, свою

таємницю. Після розмови з ним жінці полегшало. Ярослав став цілителем її душі, символом кращого майбутнього, об’єднуючою ланкою в житті Лани та його дядька Олеся. “Тоді ми віддамо вас за вуйка Олеся” [8, 42]. І дійсно, після знайомства з хлопчиком життя жінки кардинально змінюється.

Отже, для сучасної літератури архетип Матері є наскрізним. Він представлений в аналізованих романах у різних варіаціях. У центрі цих творів — жінка нової постмодерної доби, але, навіть, крізь її змаскулізованість видно основи класичного бачення материнства. Найбільш позитивно зарядженим є образ Маргарити в романі М. Гримич “Ти чуєш, Марго?..”, яка є сильною матір’ю-героїнею. Найвищої трагедійності сягає трактування образу матері в романі Н. Шевченко “Містичний вальс”, де Світлана постає перед читачами як мати-сирота. Анна-Марія, героїня роману І. Роздобудько “Шості двері”, не реалізувала себе як мати в прямому значенні цього слова, але, дочитавши твір, ми розуміємо, що авторка наділяє її статусом великої матері-заступниці для бідних та пристарілих.

Список використаних джерел

1. Биркхойзер-Оэри С. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.koob.ru/birkhoyzer_oeri/mat_obraz
2. Гримич М. Ти чуєш, Марго?..: [роман] / Марина Гримич. — Львів: Аверс, 2000. — 216 с.
3. Заркуа М. О. Рецепція архетипу Сатани в романі Ївги Веснич “Душа” / М. О. Заркуа // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. — Луганськ, 2009. — № 1 (164). — С. 75–79.
4. Зеленский В. В. Базовий курс аналітичної психології, или Юнгианский брєвиарий / В. В. Зеленский. — М.: “Когито-Центр”, 2004. — 256 с.
5. Роздобудько І. Шості двері: [роман] / Ірен Роздобудько. — К.: Нора-Друк, 2008. — 270 с.
6. Тиховська О. Семантика архетипу Страшної матері в чарівних казках Закарпаття / О. Тиховська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. — Ужгород, 2008. — Вип. 18. — С. 48–53.
7. Третьяченко А. Образ матері у творчості Володимира Підпалого / А. Третьяченко // Історико-літературний журнал. — Одеса, 2010. — Вип. 18. — С. 601–608.

8. Шевченко Н. Містичний вальс: [роман] / Н. Шевченко. — К.: Нора-Друк, 2008. — 368 с.
9. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psotrajenie.narod.ru/download/estes.html>
10. Юнг К.-Г. Архетип и символ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.koob.ru/jung/arhetip_i_simvol